

heeft doorgewerkt en hoe oudere vormen zoals de puntgevel toegepast bleven worden. Dat was het gelijktijdige van het ongelijktijdige. Verder geeft Van Cleven aan hoe het interieur van de huizen en buitenplaatsen onder invloed van de veranderende conventies en woonbehoeften werd aangepast. Enerzijds geschiedde dat door vooral Franse voorbeelden na te volgen, anderzijds hadden de specifieke omstandigheden in de steden hun uitwerking in de plattegrond. Het boek toont verder aan hoe de vormentaal van de architectuur per gewest, ja zelfs per stad geheel verschillend kon uitwerken. Dat kon het werk van de architecten zelf zijn, maar er moet — hoe wordt niet duidelijk gemaakt — ook invloed van de omgeving zijn geweest. Terwijl Gent en Antwerpen weelderige rococogevels met dito interieurs tot stand zagen komen was de buitenkant van de huizen in Luik veel soberder, terwijl de binnenkant even krullerig vorm werd gegeven als in de Vlaamse steden. Soms duikt ook een politieke dimensie van de gekozen architectuurvorm op. Bij de herbouw van de Brusselse markt kwam het bijvoorbeeld tot een tegenstelling tussen de gouverneur, de prins van Beieren, die een moderne vorstelijke stijl wilde aanhouden, en de gilden die het uiteindelijke meer traditionele resultaat, dat wij nu nog zien, wisten door te drijven.

De in het boek opgenomen hoofdstukken hebben een verschillende opzet, soms meer op de personen van de architecten gericht, dan weer meer met algemene lijnen. Het is de lezer ook niet altijd duidelijk waar en óf er foto's van het besproken gebouw zijn afgedrukt, want verwijfsnummers ontbreken. Onduidelijkheid heerst eveneens waar ontwerptekeningen zijn afgedrukt. Impliceert dat dat het gebouw niet tot stand gekomen is? Maar deze paar puntjes van kritiek doen niets af aan de lof, die deze publicatie moet worden toegezwaaid.

E. O. G. Haitsma Mulier

J. de Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (Dissertatie Utrecht 1999, Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel. Nieuwe reeks IV; Zutphen: Walburg Pers, 1999, 360 blz., f79,50, ISBN 90 5730 080 X).

De boekgeschiedenis, in Nederland vanouds door een beperkte kring specialisten van het boek als object beoefend, heeft zich de afgelopen decennia krachtig vernieuwd door de cultuurhistorische injectie die zij vanuit het buitenland kreeg. Namen als Robert Damton en Roger Chartier mogen hier volstaan. Maar zo er een achterstand was, dan is ze sedert het omslagjaar 1987 toch snel ingehaald en misschien wel in een voorsprong omgezet. De obligate verwijzingen naar de grote trendsetters kunnen niet verhinderen dat Damtons uitdagende fresco's door gebrek aan goede hypothesen nu wat in hun eigen excellentie blijven steken, terwijl Chartier wel veel spannende suggesties aandraagt maar niet zo vreselijk veel steun biedt bij hun operationalisering. De vaderlandse onderzoeker wil, terecht, boter bij de vis. Strenge toetsing van andermans wilde gedachten is niet alleen zijn belangrijkste deugd maar ook zijn sterkste punt. Ginzburg, Schama, Brewer en noem maar op — ze mogen eye-openers zijn maar kunnen per saldo niet door de beugel. De Nederlandse boekhistorische *bent* is intussen vol overgave aan het 'ja, maar' -en geslagen. Ze bevindt zich thans in een — naar de standaard van de wetenschapsdynamiek gemeten — wervelende discussie, waarbij de studies van pioniers H. Brouwer, J. J. Kloek en W. W. Mijnhardt, B. van Selm en P. G. Hofstijzer uit 1987 en volgende jaren nog immer het ijkpunt vormen, maar de vragen en de nuances van het debat steeds meer door de zich uitdijende groep jongere onderzoekers worden bepaald. Zo tekenen zich langzamerhand de contouren van een Nederlandse leescultuur af, met krachtiger en breder trekken dan in de landen om ons

heen, waar ze toch nog grotendeels op de loden last van gecanoniseerde auteurs, op toevalstrefers of op microscopische studies berust.

Het proefschrift van José de Kruif verenigt al de zojuist genoemde kenmerken. Het plaatst zichzelf uitdrukkelijk in het internationaal debat over de leescultuur. Maar het is toch veel meer een gedegen kwantitatief onderzoek naar boekverkoop en boekbezit in achttiende-eeuws Den Haag (zie de kernvraag op bladzijde 47: wie las wat in de achttiende eeuw?) dan een subtiel studie naar vormen van toe-eigening van het geschreven woord. De narratieve exercities van een Ginzburg kunnen De Kruif niet bekoren, generalisaties op basis van $N=1$ zijn aan haar niet besteed. De ferme basis van haar onderzoek wordt gevormd door de kladboeken (1739-1772) van de Haagse boekverkoper Pieter van Cleef en door een voorbeeldig verantwoorde, aselecte steekproef in de Haagse boedelinventarissen uit de jaren 1700-10, 1750-60 en 1790-1800 ($N=304$). Omdat hier ook de pro deo begraven Hagenaars onder vallen, wordt zo een veel bredere groep bestreken dan de gewoonlijk wat meer bemiddelde klanten die op rekening kochten en daarom in de klantenboeken voorkomen. De lezer vindt de weerslag van een en ander in een reeks diagrammen en tabellen, de laatste aan het slot van het boek geplaatst. Zo leren we dat in twee van de vijf boedels geen enkel boek aanwezig was; dat ruim één derde tussen een en tien boeken bevatte, gewoonlijk een bijbel, een psalmboek en wat preken of stichtelijke werkjes — misschien wel erfstukken van een vrome (voor)ouder; en dat slechts 22% meer dan tien boeken bezat. Maar wat betekenen in het licht van de vraag naar leescultuur anno 1800 tien boeken als erfenis van een mensenleven? Slechts 2% van de Hagenaars liet meer dan 150 boeken na, dat wil zeggen de inhoud van een volwaardige boekenkast, met een eenzaam maximum van 2311. Veel verandering zat er ook niet in, tenzij misschien in de midden-groep. Er werd in Den Haag ongetwijfeld veel gedrukt, geconsumeerd, bedisseld en bestuurd, maar voor grote bibliotheken moest men toch elders zijn. Geletterde bestuurders waren nog niet automatisch leeswolven. Eerlijkheidshalve moet daar wel aan worden toegevoegd dat De Kruif niet rept over grote tot zeer grote familiecollecties zoals die van de stadhouder of van de griffiersfamilie Fagel (thans in Trinity College Dublin), en dat de bij toerbeurt naar Den Haag afgevaardigde regenten hun bibliotheken vermoedelijk thuis lieten of slechts een fractie daarvan meenamen. Dat aspect had wel een nadere beschouwing verdiend.

Maar er zijn natuurlijk grenzen aan elk onderzoek, en De Kruif houdt zich strikt bij de gekozen bronnen. De voortdurende confrontatie van haar onderzoeksresultaten met het boekhistorische debat in Nederland en daarbuiten maakt, naast de onvermijdelijke relativeringen waarin zij zich een meester toont, toch een aantal sterke uitspraken over de rol van het boek als gebruiks-voorwerp in het collectieve leven mogelijk en levert de contouren van specifieke lezersgroepen. Het duidelijkst gezicht heeft de wat verrassende subcultuur van de protestantse bevindelijkheid. Vanuit een aperte weezin tegen al te softe vormen van cultuurgeschiedenis ontwikkelt De Kruif tenslotte een krachtige hypothese over de levenscyclus van het boek als commercieel product. Die hypothese helpt haar de klaarblijkelijke dip van de boekproductie in de tweede helft van de achttiende eeuw te verklaren als een fase van crisis in de economische ontwikkeling van het boekbedrijf, waartegen de differentiatie van het aanbod, die als een levenscyclusverlengende noodgreep kan worden gezien, na 1750 niet voldoende tegenwicht meer kon bieden. Ook die hypothese vormt vast niet het laatste woord over de kwestie van de leescultuur, maar ze boort wel een nieuwe dimensie van het vraagstuk aan waar anderen weer mee verder kunnen.

De Kruif werpt zo een kritisch licht op twee voorheen breed aanvaarde opvattingen: het meer economische probleem van de verbreding van de binnenlandse boekenmarkt ter compensatie van de instorting van Nederlands internationale boekhandel in de achttiende eeuw, en het meer culturele vraagstuk van de 'lezersrevolutie' in diezelfde periode. Die 'lezersrevolutie' (Rolf Engelsing, 1974) is wel gedefinieerd als een aanzienlijke kwantitatieve uitbreiding van het

lezerspubliek en een kwalitatieve transformatie van het leesgedrag zelf (dat van intensief meer extensief werd), gepaard met de opkomst van nieuwe genres zoals de roman, het tijdschrift en allerlei populariserende lectuur. Brouwer, Kloek en Mijnhardt hadden al een beredeneerde scepsis geuit over die wat schimmige revolutie, bij De Kruif blijft er niet veel van over — al blijft Brouwers moeilijk toetsbare, maar interessante suggestie van een verhoogde schrijfwoede (in plaats van een toegenomen leeswoede) voorsnog overeind staan. Vertrouwde religieuze lectuur blijft in Den Haag de basis van alle boekenbezit, al daalt het aandeel licht. Opmerkelijk genoeg zijn de meest geliefde auteurs in alle steekproeven meer dan honderd jaar oud: Cats, Flavius Josephus, Van Meteren, en nog zo wat *steady sellers* stonden stevast in de kast bij wie verder keek dan bijbel en kansel. Voltaire haalde slechts 14 huishoudens van de Haagse steekproef, Rousseau vier, het prachtstuk van de Verlichting, de *Encyclopédie*, zegge en schrijfje één.

Ondanks de stagnerende boekenmarkt valt de toename van het functionele boek op. Als we even afzien van de moeilijk in kaart te brengen pamfletcultuur, werd de interesse van de brede gemeente eigenlijk vooral door geschiedenis en aardrijkskunde bepaald, als een nieuwe vorm van familiarisering met de in ruimte en tijd uitdijende leefwereld, en door functionele en gebruikslectuur zoals atlas, almanak, krant, het vaktijdschrift voor de geletterde beroepen, handboeken voor beroep en bedrijf, leer- en schoolboeken, en religieuze gebruikslectuur. De nieuwe roman speelde per saldo maar een kleine rol — maar van lenen, uitlenen en voorlezen weten we weinig tot niets, en misschien was dat wel een specifieke vorm van toe-eigening van de roman. De Kruif staat in elk geval kritisch tegenover Brouwers conclusie dat boekaanschaf vooral een zaak van individuele interesse was. Zij vindt de correlatie tussen vermogen en boekbezit juist sterker dan de talrijke uitzonderingen, vooral ook aan de onderkant van de steekproef. Misschien is de tijd zo langzamerhand dus wel rijp geworden voor een poging tot synthese. Over de lezersrevolutie is het laatste woord echter zeker nog niet gezegd.

Willem Frijhoff

R. de Peuter, *Brussel in de achttiende eeuw. Sociaal-economische structuren en ontwikkelingen in een regionale hoofdstad* (Dissertatie (bewerkt) Utrecht 1994; Brussel: VUB press, 1999, x + 517 blz., f53,90, ISBN 90 5487 222 5).

Het boek van Roger de Peuter is de ingekorte handelsversie van het proefschrift dat in 1994 onder de titel 'Negocianten en entrepreneurs in een regionale hoofdstad: Brussel in de achttiende eeuw' aan de Universiteit van Utrecht werd verdedigd. Met ruim vijfhonderd bladzijden blijft het een flinke kluit en hoewel het boek fraai is vormgegeven lijkt deze handelseditie niet voor het grote publiek geschreven. Het boek bevat wel een geografische index met Brusselse wijken, Belgische steden en plaatsen daarbuiten, maar geen overzichtskaarten of afbeeldingen. Vijf jaar na dato had hier misschien toch werk van gemaakt kunnen worden.

Zoals de titel aangeeft, het gaat om Brussel. In de achttiende eeuw telde de stad 50.000-80.000 inwoners. Het hoogtepunt lag in het begin van de eeuw, het dieptepunt in het midden ervan. Daarmee was Brussel gedurende de gehele achttiende eeuw de tweede stad van de Nederlanden. Vormde Brussel nu het stralende middelpunt als hof- en hoofdstad van de Zuidelijke Nederlanden, of moeten we veeleer spreken van een ingeslapen, relatief weinig voorstellende provinciestad op het West-Europese toneel? Om hier enige greep op te krijgen, stelt De Peuter twee hoofdvragen. Wat was de positie van Brussel in de stedenhiërarchie van de Zuidelijke Nederlanden en in het Atlantische steden netwerk, en hoe opereerden de Brusselse